

Magdalena Zdrodowska

Uniwersytet Jagielloński

 <http://orcid.org/0000-0002-4421-8963>

Gapienie się na niezwykle ciała

O książkach Rosemarie Garland-
-Thomson *Gapienie się* i *Niezwykłe ciała*¹

Abstract

Staring at Extraordinary Bodies. On the Polish Translations of Rosemarie Garland-Thomson's Books

Article reviews the Polish translation of two fundamental monographs in global disability studies scholarship: *Extraordinary Bodies* (1997) and *Staring: How We Look* (2009) by Rosemary Garland-Thomson. First, the books are discussed in the context of global disability studies, with special attention paid to the influences of the theoretical and methodological framework of literary studies in the 1990s. Secondly, the Polish translations are considered as an important element in the current development of the field of disability studies in the Polish academia.

Słowa kluczowe: niepełnosprawność, studia o niepełnosprawności, normat, kultura wizualna

Keywords: disability, disability studies, normate, visual culture

¹ Artykuł powstał w wyniku realizacji projektu badawczego o nr 2019/35/B/HS2/02287 finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki.

Widoczność oraz niewidzialność to dwie istotne zmienne obecności osób z niepełnosprawnościami – czy szerzej: osób o nienormatywnych ciałach – w przestrzeni publicznej. Widzialność jest dla osób z niepełnosprawnościami, podobnie jak dla innych marginalizowanych grup, przedmiotem nieustannej walki oraz, jak piszą Ewelina Godlewska-Byliniak oraz Justyna Lipko-Konieczna, polem emancypacji i politycznego działania². Widzialność popada bowiem często w dwa ekstrema: bywa radykalnie uwidaczniana oraz przeciwnie – ukrywana. Przykładem pierwszej praktyki jest dziewiętnastowieczna, anglosaska tradycja pokazów dziwolągów (*freak shows*), w ramach której osoby z niepełnosprawnościami (ale także „uniepełnosprawnieni”, egzotyzowani w swej etniczności niebiali) wystawiani byli na widok publiczny, by ich nienormatywność została zmonetyzowana. Przykładem drugiej strategii są pieczołowite starania Theodore’a Roosevelta, prezydenta Stanów Zjednoczonych, oraz jego otoczenia, w tym tajnych służb, by jego niepełnosprawność (był porażony po przebytych polio i poruszał się na wózku inwalidzkim) pozostała w ukryciu³. Rosemarie Garland-Thomson, literaturoznawczyni, współzałożycielka studiów o niepełnosprawności, a w ostatnich latach specjalistka w zakresie bioetyki, w swoim akademickim dorobku konsekwentnie koncentrowała się na tej pierwszej ewentualności. Analizowała praktyki związane z pokazywaniem i opisywaniem ciał osób nienormatywnych, oglądaniem ich, jak również taktyki stosowane przez osoby z niepełnosprawnościami, by poradzić sobie z patrzaniem na nie i wykorzystać spojrzenia widzów, aby zyskać głos. Dwie bodaj najważniejsze książki w dorobku Garland-Thomson: *Niezwykłe ciała. Przedstawienia niepełnosprawności fizycznej w amerykańskiej kulturze i literaturze* opublikowane w 1997 roku oraz wydane nieco ponad dekadę później *Gapienie się, czyli o tym, jak patrzymy i jak pokazujemy siebie innym*, ukazały się w polskim tłumaczeniu w 2019 oraz 2020 roku za sprawą Fundacji Teatr 21 w tłumaczeniu badaczek niepełnosprawności – Katarzyny Ojrzyskiej i Natalii Pamuły.

Początki studiów o niepełnosprawności

Niezwykłe ciała okazały się mieć fundujące znaczenie dla kształtujących się w latach 90. *disability studies*, studiów o niepełnosprawności – dziś uznaje się je za kanon tej dyscypliny. Przecierały wówczas szlaki kulturowej, krytycznej

² R. Garland-Thomson, *Niezwykłe ciała. Przedstawienia niepełnosprawności fizycznej w amerykańskiej kulturze i literaturze*, przeł. N. Pamuła, Warszawa: Fundacja Teatr 21 2020, s. 8.

³ Historię tych wysiłków, tym trudniejszych, im dynamiczniej rozwijała się fotografia prasowa i dokumentacja filmowa, opisał Hugh Gregory Gallagher w książce pod wymownym tytułem *FDR's Splendid Deception* (New York: Dodd Mead 1985).

refleksji poświęconej niepełnosprawności i operacjonalizowały ją w sposób podobny do tego, w jaki wcześniej studia feministyczne analizowały płeć i kobiecość, a studia etniczne – dyskursy rasowe. Proklamowany przez autorkę w odniesieniu do niepełnosprawności konstruktywizm – odkryty z pełną mocą przez dyscypliny dziś określane zbiorczym terminem studiów nad tożsamością⁴, jak *gender studies*, *queer studies*, studia kobiece czy *ethnic and racial studies* – miał wtedy dość radykalny charakter. Trudno było dostrzec w niepełnosprawności społeczną konstrukcję, coś więcej niż tylko biologiczną kondycję. Dziś podobny sposób myślenia – przynajmniej na gruncie humanistyki – wydaje się oczywistym i paradygmatycznym punktem wyjścia, jednak w latach 90. konstruktywizm szczególnie w odniesieniu do niepełnosprawności był podejściem, dla którego Garland-Thomson musiała znaleźć solidne wytłumaczenie i uzasadnienie. W konsekwencji zakresem odwołań – naturalnych w owym czasie i jednoznacznie kojarzonych z anglosaskim czy konkretniej amerykańskim modelem tożsamościowej odmienności – była kategoria etniczności jako klucz do ustanowienia politycznej tożsamości i możliwości, jakie daje ona w systemie praw obywatelskich.

Jednym z najistotniejszych wątków wprowadzonych przez Rosemarie Garland-Thomson w *Niezwykłych ciałach* była kategoria normata. To kolejny dług zaciągnięty u studiów kobiecych i etnicznych, które wyrwały z domeny oczywistości i przejrzystości kategorie skonstruowane jako transparentne – na przykład białość. Podobnie jak rok wcześniej Lennard J. Davis⁵, Garland-Thomson eksploruje zakres tego, co umyka spojrzeniu jako samo przez się zrozumiała oczywistość: to, co uznane za normalne. Normat to niezbywalny towarzysz niepełnosprawnego i nienormalnego – i podobnie jak oni jest społecznym konstruktem. Odmiennosc ciała osoby niepełnosprawnej wyznaczają granice normata, utwierdzają ją w nich i nieustannie je odtwarzają. To społeczny wzorzec, a jednocześnie tożsamość, mające „właściwy”, „odpowiedni” i „normalny” charakter, który przekłada się na społeczny status oraz dostęp do władzy.

Literaturoznawcze studia o niepełnosprawności i uwikłanie w tekst

Garland-Thomson i inni inicjatorzy humanistycznych badań niepełnosprawności reprezentowali te tradycje intelektualne oraz dyscypliny wiedzy, w których antyesencjalistyczna krytyka społecznych tożsamości i kategorii przyjęła się szczególnie dobrze. „Rdzenną” dyscypliną Garland-Thomson jest

⁴ Tę wspólną kategorię zaproponowała Rosemarie Garland-Thomson w *Integrating Disability, Transforming Feminist Theory* [w:] *The Disability Studies Reader*, ed. L.J. Davis, New York: Routledge 2006, s. 333.

⁵ L.J. Davis, *Enforcing Normalcy. Disability, Deafness and the Body*, New York: Verso 1995.

literaturoznawstwo i krytyka literacka – podobnie jak Lennarda J. Davisa, autora między innymi *Enforcing Normalcy. Disability, Deafness and the Body*⁶, Tobina Siebersa, autora książek *Disability Aesthetics*⁷ i *Disability Theory*⁸, a także Davida Mitchella, który wraz z Sharon Snyder wydał *Narrative Prosthesis. Disability and the Dependencies of Discourse*⁹ oraz *Cultural Locations of Disability*¹⁰ czy Roberta McRuera, autora *Crip Theory. Cultural Signs of Queerness and Disability*¹¹. Nie oznacza to oczywiście, że podwaliny pod studia o niepełnosprawności kładli wyłącznie literaturoznawcy – inni znaczący badacze reprezentowali na przykład psychologię, jak Simi Linton, historię, jak Douglas Baynton, zaś Irving Zola, założyciel Society for Disability Studies, pierwszego akademickiego stowarzyszenia poświęconego studiom o niepełnosprawności oraz czasopisma „Disability Studies Quarterly” – był socjologiem. A jednak w studiach o niepełnosprawności da się zauważyć bardzo silną tradycję krytycznoliteracką, która zdeterminowała sporą część badawczych zainteresowań realizowanych w ramach dyscypliny, szczególnie w jej początkowym okresie. Na ich kształt istotny wpływ miał metodologiczny moment, w którym w latach 90. znajdowała się krytyczna refleksja nad literaturą. Zwrot tekstualny, który pozwalał wykorzystywać narzędzia z zakresu literaturoznawstwa do analizy pozaliterackich fenomenów kulturowych i interpretować je jako teksty kultury, wprowadził badaczy wyszkolonych i wytrenowanych w analizie oraz interpretacji tekstu literackiego na szerokie wody aktywności społeczno-kulturowej w ogóle. Wczesne studia o niepełnosprawności – w tym książki Garland-Thomson – są tego poszerzenia pola świadectwem i owocem. Sama autorka wprost deklaruje, że przedmiotem jej analizy w *Niezwykłych ciałach* jest „niepełnosprawna postać”¹² – a tę rozumie dość szeroko, jako postać literacką (analizie poddaje niepełnosprawnych bohaterów, którzy wyszli spod piór pisarek), ale i publiczną osobę występującą podczas *freak show*.

Ta perspektywa badawcza była wartościowa, ważna i znacząca dla niepełnosprawności jako przedmiotu akademickich dociekań oraz nowej, społecznej tożsamości, dostarczając wnikliwej analizy kulturowej reprezentacji nienormatywności. Trzeba jednak mieć na uwadze, że w domenie szeroko rozumianego kulturoznawstwa (*cultural studies*) badacze poszli już wówczas w innym kierunku. Rezygnowali z postawy wszechwiedzących interpretatorów/

⁶ *Ibidem*.

⁷ T. Siebers, *Disability Aesthetics*, Ann Arbor: University of Michigan Press 2010.

⁸ *Idem*, *Disability Theory*, Ann Arbor: University of Michigan Press 2008.

⁹ D.T. Mitchell, S. Snyder, *Narrative Prosthesis: Disability and the Dependencies of Discourse*, Ann Arbor University of Michigan Press 2000.

¹⁰ *Eidem*, *Cultural Locations of Disability*, Chicago: University of Chicago Press 2006.

¹¹ R. McRuer, *Crip Theory: Cultural Signs of Queerness and Disability*, New York–London: New York University Press 2006.

¹² R. Garland-Thomson, *Niezwykłe ciała...*, s. 52.

krytyków. Skłaniali się nie tyle ku analizie samych tekstów, intencji twórców czy odczytań domniemanych modelowych odbiorców/czytelników/widzów, ile raczej ku różnorodnym, a przede wszystkim subwersywnym praktykom odbioru¹³. W momencie, w którym kulturowe studia dotyczące kultury popularnej, mediów czy techniki obficie czerpały z metodologii i teorii oferowanych przez antropologię, studia o niepełnosprawności oraz fundujące je monografie, realizowane w dużej mierze w literaturoznawczym paradygmacie, koncentrowały się na analizach tekstów.

Paradoksalnie uwaga ta dotyczy także *Gapienia się* – Garland-Thomson na potrzeby tej książki przeprowadziła wywiady, których fragmenty przytacza w monografii. Były to rozmowy zarówno z osobami publicznymi, występującymi w *Gapieniu się* pod własnym nazwiskiem, jak i wypowiedzi rozmówców oraz rozmówczyń, którzy pragnęli zachować anonimowość. Autorka pozycjonuje swoje rozważania pod względem dyscyplin i zastosowanego instrumentarium z dużą rozważą i świadomością. Pisze:

wykorzystuję model społeczny [niepełnosprawności – M.Z.] oraz kilka narzędzi analitycznych: socjologię komunikacji wizualnej, interakcjonizm, psychologię kognitywną i społeczną, historię wizualności i ciekawości (*curiosity*) oraz przede wszystkim dyscypliny humanistyczne, takie jak filozofia, studia o niepełnosprawności, teorie feministyczne, badania nad rytuałem oraz performatykę i literaturoznawstwo”¹⁴.

Garland-Thomson nie wymieniła instrumentarium etnografii czy antropologii, gdyż zdaje się nie dostrzegać w technice wywiadu narzędzia badawczego – przekłada się to na sposoby wykorzystania zdobytego „w terenie” zasobu wiedzy. Autorka wykorzystuje fragmenty wywiadów z twórcami, którzy w swej aktywności publicznej uwidaczniają siebie i swoje niepełnosprawności, w ten sposób wspomagając analizę i interpretację ich obrazów oraz performansów, a także wskazując na ich dodatkowe konteksty. Wypowiedzi anonimowych rozmówców z niepełnosprawnościami służą Garland-Thomson za punkt odniesienia, świadectwo doświadczenia życia z niepełnosprawnością, wobec którego pozycjonuje omawiane reprezentacje i społeczne praktyki patrzenia. W obydwu przypadkach narracje uzyskane dzięki rozmowie służą interpretacji tekstów kultury oraz same traktowane są przez autorkę jako teksty kultury i tak wykorzystywane.

¹³ I taka postawa okazała się po latach interpretacyjnym nadużyciem, a studia kulturowe w ich brytyjskim wydaniu z wprowadzonym przez Stuarta Halla założeniem, że odbiorcy odbierają teksty przede wszystkim niehegemonistycznie, została z czasem podważona.

¹⁴ R. Garland-Thomson, *Gapienie się, czyli o tym, jak patrzymy i jak pokazujemy siebie innym*, przeł. K. Ojrzyńska, Warszawa: Fundacja Teatr 21 2019, s. 34.

Pułapki wzrokocentryzmu

Trudno porównywać obydwie przetłumaczone przez Fundację Teatr 21 książki. Jak wspominałam, napisano je w odstępnie dekady, z kompletnie różnych pozycji. *Niezwykłe ciała* były „swoisty[m] manifest[em], którego celem jest umieszczenie studiów o niepełnosprawności w kontekście nauk humanistycznych”¹⁵. Miały wprowadzić niepełnosprawność w orbitę humanistycznych zainteresowań, obudować ją rozpoznaniem i uznanym zestawem kategorii i narzędzi teoretycznych. *Gapienie się* napisała badaczka będąca już autorytetem oraz współtwórczynią dyscypliny¹⁶. Sama autorka określa tę książkę jako „zbiór filozoficznych rozmyślań”¹⁷ i „anatomię gapienia się”¹⁸. Zasadniczą wartość tej monografii dostrzegam w zniuansowaniu aktywności patrzenia – która, jak wykłada Garland-Thomson, nie zawsze oznacza przemoc, nadrzędność i opresję – a przede wszystkim w radykalnej zmianie optyki i zwróceniu się nie ku temu, kto się gapi, lecz ku temu, na kogo się patrzy. Radykalność tego odwrócenia polega na upodmiotowieniu oglądanych i wyeksponowaniu aktywnego, performatywnego i niekoniecznie podporządkowanego charakteru ich położenia. Aktywne granie z konwencjami, śmiałe eksponowanie swojej cielesności, łamanie bezpiecznej „czwartej ściany” – to niektóre z „wachlarza strategii, które [osoby o nienormatywnych ciałach – M.Z.] wykorzystuj[ą] do wpływania na przebieg interakcji z gapiami”¹⁹, a które opisuje i analizuje autorka. Ekspozycja tego dynamicznego, relacyjnego charakteru jest szczególnie cenna i nośna w analizie strategii patrzenia, oglądania, a przede wszystkim pokazywania się we współczesnym pejzażu technologiczno-medialnym.

Gapienie się opublikowano po raz pierwszy w 2009 roku, w zupełnie odmiennym od współczesnego uniwersum codziennych praktyk związanych

¹⁵ *Eadem, Niezwykłe ciała...*, s. 53.

¹⁶ W pierwszej edycji antologii *Disability Studies Reader*, zredagowanej w 1997 roku przez Lennarda J. Davisa, znalazły się dwa teksty Garland-Thomson, uwzględniane w każdej kolejnej edycji. Jak dotąd wydano pięć edycji antologii – w trakcie prac nad szóstą, która miała się ukazać w 2021 roku, koniec pracy nad serią wydawniczą zapowiedział L.J. Davis, którego kilkoro autorów oskarżyło o przyzwolenie na złe praktyki wydawnicze. Ich list otwarty stał się przyczynkiem do dyskusji o roli autora tekstu naukowego i granicach własności wydawców, a także o szeroko rozumianej różnorodności w ramach samych studiów o niepełnosprawności. Więcej na ten temat: N. Gluckman, *Why Disability Studies Scholars Are Protesting a Prominent Textbook*, „The Chronicle of Higher Education”, 13.04.2021, <https://www.chronicle.com/article/why-disability-studies-scholars-are-protesting-a-prominent-textbook> [dostęp: 25.07.2021]; L.J. Davis, *Academics Must Stand Up for Their Publishing Rights*, „Times Higher Education”, 27.04.2021, <https://www.timeshighereducation.com/opinion/academics-must-stand-their-publishing-rights> [dostęp: 25.07.2021].

¹⁷ R. Garland-Thomson, *Gapienie się...*, s. 33.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, s. 30.

z technologią i mediami – w tym praktyk związanych z patrzeniem na innych i pokazywaniem własnego ciała i życia. W 2006 roku pod hasłem „Broadcast Yourself” popularność zyskała platforma YouTube (o której Garland-Thomson nie wspomina), a wraz z nią praktyka vlogowania, od 2006 roku zakładać można profile na Facebooku (także o nim w książce ani słowa) i poprzez nie budować swoją publiczną personę, zarządzając publikowanymi materiałami najpierw na tak zwanej ścianie (*wall*), a z czasem na osi czasu (*timeline*). Już po publikacji *Gapienia się* uruchomiony został Instagram (w 2010 roku) oraz TikTok (w 2016 roku), które uczyniły publikowanie treści na swój temat, a przede wszystkim własnych wizerunków, fenomenem na niespotykaną dotąd skalę. Ich kompatybilność z tanim i dostępnym sprzętem – smartfonami wyposażonymi w aparaty fotograficzne z tyłu oraz z przodu – przełożyła się na potężny fenomen kultury wizualnej: *selfie*. O tej nowej, napędzanej mediami społecznościowymi i im podporządkowanej wizualności powstało już obfite piśmiennictwo, warto jednak mieć na uwadze, że stały się one dla wielu osób z niepełnosprawnością doskonale skrojonym na ich potrzeby i społeczne położenie narzędziem emancypacji i kształtowania własnej reprezentacji w przestrzeni publicznej²⁰. *Gapienie się*, mimo że nie podejmuje analizy reprezentacji podmiotowości w sieci, zdaje się nadal bardzo dobrze służyć analizie tych zjawisk oraz ogromnego potencjału, jaki tkwi zarówno w gapieniu się, jak i pokazywaniu siebie.

To stwierdziwszy, trzeba jednak zaznaczyć, że w zakresie rozważań teoretycznych związanych z wizualnością *Gapienie się* jest dzieckiem swoich czasów i dziś nieco wadzą bardzo upraszczające konstatacje o wrokocentrycznej współczesności, decydującej wadze doświadczenia wrokowego czy primacie wrokowości w domenie mediów. Autorka, rozważając „niepokojący prymat wzroku”²¹ na gruncie dociekań filozoficznych czy przykładów medialnych, ignoruje te sfery omawianych zjawisk czy koncepcji, które wrokocentryczności nie potwierdzają. Wymownym tego przykładem jest konsekwentne odwoływanie się do myśli Michela Foucaulta w zasadzie wyłącznie w zakresie „medycznego spojrzenia” lub opartej na patrzeniu koncepcji panoptikonu. Autorka pomija jego badania dotyczące praktyki słuchania w medycynie (Foucault medyczne patrzenie rozumiał bardziej metaforycznie niż medyczny „wsluch” i sporo uwagi poświęcił stetoskopowi jako instrumentowi dającym dostęp do wiedzy o ciele) czy obszerne wywody dotyczące praktyk mówienia i słuchania w procesie budowania europejskiej podmiotowości. W tym sensie wrokocentryczność, o której pisze Garland-Thomson i którą ocenia jako „niepokojącą” – podobnie jak w przypadku wielu innych, podobnych w duchu tekstów z początku XXI wieku – w dużej mierze jest przez nią skonstruowana.

²⁰ Więcej na ten temat np. A. Powierska, *Selfie: kreowanie wizerunku a emancypacyjna rola fotografii w reprezentacji osób niepełnosprawnych*, „Kultura Współczesna” 2018, nr 3 (102): *Niepełnosprawność i technologia*, s. 107–115.

²¹ R. Garland-Thomson, *Gapienie się...*, s. 56–62.

Niepełnosprawność – między doświadczeniem a metaforą

Istotną intuicją Rosemarie Garland-Thomson jest wyeksponowanie dwoistej natury niepełnosprawności. Ta funkcjonuje bowiem w przestrzeni społecznej i w domenie tekstów kultury zarówno jako faktyczna kondycja, jak i jako wieloznaczna metafora. Jak pisze autorka we wstępie do *Niezwykłych ciał*: „chcę dokładnie przyjrzeć się przepaści dzielącej niepełnosprawnych ludzi od sposobów ich przedstawiania”²². Ten sposób myślenia wyznacza swoistą tradycję w ramach *disability studies*, które sukcesywnie będą odzyskiwać zawłaszczony przez humanistyczny dyskurs głównego nurtu kategorie, takie jak proteza²³ lub cyborg²⁴. Terminy te, przejmowane przez kulturoznawstwo, medioznawstwo czy – szerzej – kulturową refleksję nad techniką, bywają „czyszczone” z ciężaru materialności i fizyczności, jak również z doświadczenia niepełnosprawnego (docelowego przecież!) użytkownika²⁵.

Książki Rosemarie Garland-Thomson w polskim kontekście

Wprowadzenie w polski obieg akademicki książek Rosemarie Garland-Thomson jest gestem o istotnym znaczeniu dla dynamiki rozwoju rodzimych studiów o niepełnosprawności. To swoiste nadrabianie zaległości, wypełnianie wydawniczej luki i uzupełnianie brakujących ogniw w zakresie rozszerzenia na kategorię niepełnosprawności założeń już dokonanych dla płci kulturowej czy tożsamości

²² Eadem, *Niezwykłe ciała...*, s. 45.

²³ V. Sobchack, *A Leg to Stand On: Prosthetics, Metaphor, and Materiality* [w:] *The Prosthetic Impulse. From a Posthuman Present to a Biocultural Future*, eds. M. Smith, J. Morra, Cambridge-London: The MIT Press 2007; S.S. Jain, *The Prosthetic Imagination: Enabling and Disabling the Prosthesis Trope*, „Science, Technology & Human Values” 1999, no. 1, s. 31–54.

²⁴ D. Reeve, *Cyborgs, Cripples and iCrip: Reflections on the Contribution of Haraway to Disability Studies* [w:] *Disability and Social Theory. New Developments and Directions*, eds. D. Goodley, B. Hughes, L.J. Davis, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2012; J.M. Valente, *Cyborgization: Deaf Education for Young Children in the Cochlear Implantation Era*, „Qualitative Inquiry” 2011, no. 7, s. 639–652; T. Siebers, *Disability Theory*; M.M. Quinlan, B.R. Bates, *‘Bionic Woman’ (2007): Gender, Disability and Cyborgs*, „Journal of Research in Special Educational Needs” 2009, no. 1, s. 48–58.

²⁵ Protezę przejmują, metaforyzują i odcieleśniają takie koncepcje, jak protetyczna świadomość (R.R. Wilson, *Cyber(Body)Parts: Prosthetic Consciousness*, „Body & Society” 1995, no. 3–4, s. 239–259), pamięć (A. Landsberg, *Prosthetic Memory: Total Recall and Blade Runner*, „Body & Society” 1995, no. 3–4, s. 175–189), estetyka (M. Smith, J. Morra, *Introduction: The Prosthetic Aesthetic*, „New Formations” 2002, no. 46, s. 5–6) czy protetyczne terytoria (*Prosthetic Territories. Politics and Hypertechnologies*, eds. M. Driscoll, G. Brahm, Boulder, CO: Westview Press 1995). Cyborga w podobny sposób wykorzystwała chociażby Donna Haraway (*Manifest cyborgów*, przeł. E. Majewska, S. Królak, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 2003, nr 3, s. 49–87).

mniejszościowej. W pewnym sensie polskie tłumaczenia tych książek są powtórzeniem inicjalnego manifestu, jakim były *Niezwykłe ciała*, i w podobnym zakresie przykładają się do wprowadzenia niepełnosprawności jako pełnoprawnego przedmiotu badań humanistycznych oraz proponują narzędzia do jego opisu i analizy. Warto przy tym mieć w pamięci, że Garland-Thomson wyraźnie artykułuje i konsekwentnie przypomina, iż zajmuje ją niepełnosprawność w kontekście amerykańskiej kultury, dynamiki społecznej oraz amerykańskiej ideologii liberalnego indywidualizmu. Taki wybór przedmiotu zainteresowania i tekstów kultury do analizy nie dziwi – autorka opisuje bowiem to, co doskonale jest jej znane jako literaturoznawczyni oraz jako obywatelce socjalizowanej właśnie w kulturze amerykańskiej. To specyfika wielu (jeśli nie większości) prac w zakresie głównego nurtu studiów o niepełnosprawności – wywodzą się z akademickiej, kulturowej i społecznej przestrzeni szeroko rozumianego Zachodu czy konkretnie Stanów Zjednoczonych i to ona jest dla nich punktem odniesienia oraz rezerwuarem przypadków do analizy. Jednak tryb (a zapewne i siła) ich narracji ma tendencję do uniwersalizowania owego zachodniego, amerykańskiego doświadczenia jako powszechnego. Jakkolwiek Garland-Thomson w *Niezwykłych ciałach* już w tytule osadza swoje rozważania w amerykańskim kontekście, to w *Gapieniu się* nie czyni tego zastrzeżenia – opisując zachodnie/amerykańskie praktyki, milcząco rozciąga je na odmienne konteksty kulturowe czy społeczne. Ta geograficzno-kulturowa wsobność dyscypliny utrzymywała się przez lata i doczekała się krytyki, wskazującej na nieadekwatność kategorii wypracowanych w zachodnim kontekście kulturowym do rozważań prowadzonych w przestrzeni nie-zachodniej, jak również na ich kolonizujący charakter. Claire L. Shaw, analizując społeczność niesłyszących w Związku Sowieckim, zaniechała zachodnich kategorii – przede wszystkim pisania „głuchy” wielką literą – jako nieznajdujących zastosowania w opisie odnoszącym się do ZSRR²⁶. Shaun Grech apelował o dekolonizację eurocentrycznych studiów o niepełnosprawności, nadużywających w jego przekonaniu koncepcji skolonizowania i w upraszczający sposób metaforyzujących to doświadczenie²⁷. W 2011 roku na łamach jednego z najważniejszych forów dyscypliny, czasopisma „Disability & Society” Helen Meekosha wezwała do zakwestionowania dominacji północnej perspektywy w dyscyplinie i zaproponowała odmienną, południową teorię niepełnosprawności²⁸. W odpowiedzi na te głosy pojawiły się także aktywne

²⁶ C.L. Shaw, *Deaf in the USSR: Marginality, Community, and Soviet Identity, 1917–1991*, Ithaca. Cornell University Press 2017.

²⁷ S. Grech, *Decolonising Eurocentric Disability Studies: Why Colonialism Matters in the Disability and Global South Debate*, „Social Identities. Journal for the Study of Race, Nation and Culture” 2015, no. 1: *Disability and Colonialism: (Dis)encounters and Anxious Intersectionalities*, s. 6–21.

²⁸ H. Meekosha, *Decolonising Disability: Thinking and Acting Globally*, „Disability & Society” 2011, no. 6, s. 667–682.

próby przewyciężenia monolitycznej, zapętlonej narracji studiów o niepełnosprawności. Zarówno ogłoszenia konferencyjne, jak i zaproszenia do redagowanych tomów wskazują w ostatnich latach na większą dbałość o „globalny” charakter refleksji i uwzględnianie różnorodnych perspektyw.

Fundacja Teatru 21, stojąca za wydaniem przekładów książek Rosemarie Garland-Thomson, działa zarówno jako instytucja artystyczna, jak i swoiste centrum wiedzy i działań związanych z niepełnosprawnością. Zespołowi Teatru 21 udało się zbudować dużą rozpoznawalność poprzez działania artystyczne, zauważone i wzmocnione nagrodami festiwalu Boska Komedia czy Paszportem Polityki. Działalność naukowo-popularyzatorska fundacji pozostaje nieco mniej znana, ale i tutaj wiele się dzieje, czego recenzowane tomy są najlepszym dowodem. Zapoczątkowują one serię tłumaczeń kanonicznych tekstów z zakresu anglosaskich *disability studies* – w najbliższym czasie planowane jest wydanie polskich tłumaczeń książek *Enforcing Normalcy* Lenarda J. Davisa, z którym Teatr 21 współpracuje od kilku lat, oraz *Disability Aesthetics* Tobina Siebersa. Justyna Lipko-Konieczna i Ewelina Godlewska-Byliniak, redaktorki działu wydawniczego, wydały już także antologię *Odzyskiwanie obecności*, w której obok klasyków *disability studies* pojawiły się teksty polskich autorek. Rodzima refleksja poświęcona niepełnosprawności znalazła również swój wyraz w tomie *Niepełnosprawność i społeczeństwo. Performatywna siła protestu*, który wraz ze spektaklem *Rewolucja, której nie było* stanowią przenikliwy komentarz do protestu osób z niepełnosprawnościami i ich sojuszniczek w polskim sejmie, jak i szerzej – do oporu i protestu w tradycji społecznych ruchów osób z niepełnosprawnościami.

Tę dwutorową aktywność wydawniczą Teatru 21 (polegającą na publikowaniu klasycznych pozycji piśmiennictwa światowego, jak i prac rodzimych badaczy) należy zauważyć i doceniać, jest bowiem próbą odpowiedzi na potrzebę prężnie rozwijającej się w Polsce, ale nadal nowej dyscypliny studiów o niepełnosprawności. Kulturoznawczo zorientowana, krytyczna refleksja o niepełnosprawności pojawiła się w Polsce bez mała 30 lat po narodzinach i zawrotnej karierze *disability studies* w akademii zachodniej – przede wszystkim (choć nie wyłącznie) w Stanach Zjednoczonych i w Wielkiej Brytanii. Takie przesunięcie czasowe sprawia, że rodzime badaczki niepełnosprawności poruszają się w dużej mierze w domenie tekstów anglojęzycznych, borykając się nie tylko z ich dostępnością, ale też operacjonalizacją pojęć, kategorii i terminów nieraz z dużym trudem tłumaczących się na język polski. W tym zakresie wprowadzenie na polski rynek wydawniczy tłumaczeń „klasyków” jest działaniem ważnym i porządkującym.

Warto także zaznaczyć, że tłumaczenie książek Rosemarie Garland-Thomson zogniskowanych na wizualności i patrzeniu, wpisane zostało w program innych działań Teatru 21 podjętych w sezonie 2020 w ramach hasła *Gap się!* – w tym w serię wydarzeń popularyzatorsko-edukacyjnych, obejmujących między innymi wykłady i seminaria.

Na zauważenie i docenienie zasługuje także praca tłumaczek: *Niezwykłe ciała* przełożyła na język polski Natalia Pamuła, zaś *Gapienie się* – Katarzyna Ojrzyńska. Tłumaczki zdały sprawę ze swoich zmagañ z tekstami Rosemarie Garland-Thomson w dwugłosie opublikowanym na łamach „Przeglądu Kulturoznawczego”²⁹. Przekład tekstu dotyczącego niepełnosprawności – fenomenu podlegającego dynamicznym społecznym, tożsamościowym, a co za tym idzie również językowym przemianom – nie jest zadaniem łatwym. Terminy, jakimi posługujemy się, by opisać doświadczenie niepełnosprawności, osoby z niepełnosprawnościami, a w końcu i samą niepełnosprawność, są przedmiotem strategii mających na celu destygmatyzację, zmianę postaw oraz uwzględnienie godności i uszanowanie woli osób z niepełnosprawnościami. Przemiany te zachodzą na tyle dynamicznie, że książki – nawet te, dzięki którym owe zmiany następują – są zapisem pewnego etapu w dopuszczalnych czy preferowanych formach opisywania kategorii, zjawisk i ludzi. Pojawia się jednak pytanie, co począć z przekładem terminów, które nie tylko szybko się starzeją, ale przede wszystkim zmieniają swoją wymowę i stają się słowami obraźliwymi i nie do użycia. Trzeba zaznaczyć, że książki Garland-Thomson nie stwarzają pod tym względem wielu trudności i wyzwañ, gdyż autorka posługuje się w nich terminologią uwzględniającą godność i wrażliwość osób z niepełnosprawnościami. W przypadku *Niezwykłych ciał* tłumaczka i redaktorki zdecydowały się jednak na pozostawienie terminu „upośledzenie umysłowe” – w zasadzie nie do przyjęcia w krytycznej refleksji o niepełnosprawności zarówno w języku angielskim (*mental retardation*), jak i polskim. To świadomy zabieg, który uzasadniają, wskazując na intencję oddania czy raczej zachowania ducha czasów, języka oraz społecznego pejzażu, w jakich pisała Garland-Thomson.

Podsumowując

Tłumaczenia książek Rosemarie Garland-Thomson to wartościowy nabytek na polskim rynku wydawniczym, który buduje pozycję i zasób studiów o niepełnosprawności. Wprowadzają nie tylko cenne i nadal inspirujące analizy, lecz także kategorie – jak normat. Jednocześnie warto pamiętać, że to książki uwarunkowane metodologicznie momentem, w którym powstały. Trzeba mieć to na uwadze, odnosząc ustalenia autorki do polskiego kontekstu kulturowego, społecznego i politycznego. To również teksty formacyjne dyscypliny, która od czasu ich publikacji przeszła już pewną drogę, doczekała się wewnętrznej krytyki, żądania dekolonizacji i spojrzenia z innych, nie-zachodnich perspektyw.

²⁹ K. Ojrzyńska, N. Pamuła, *Nowe studia o niepełnosprawności w humanistyce. O książkach Rosemarie Garland-Thomson piszą tłumaczki*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2019, nr 3 (41), s. 373–382.

Warto, by w rodzimej akademii i domenie publicznej książki Rosemarie Garland-Thomson wzmocniły emancypujący, godnościowy sposób mówienia o niepełnosprawności, jak i radykalną zmianę optyki wobec niej, przejawiającą się nie tylko wprowadzeniem jej w obszar humanistyki, ale też przyzwoleniem na jej afirmację, jeśli jest tożsamościowym wyborem.

Bibliografia

- Davis L.J., *Academics Must Stand Up for Their Publishing Rights*, „Times Higher Education”, 27.04.2021, <https://www.timeshighereducation.com/opinion/academics-must-stand-their-publishing-rights> [dostęp: 25.07.2021].
- Davis L.J., *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness, and the Body*, London–New York: Verso 1995.
- Gallagher H.G., *FDR’s Splendid Deception*, New York: Dodd Mead 1985.
- Garland-Thomson R., *Gapienie się, czyli o tym, jak patrzymy i jak pokazujemy siebie innym*, przeł. K. Ojrzyńska, Warszawa: Fundacja Teatr 21 2020.
- Garland-Thomson R., *Integrating Disability, Transforming Feminist Theory* [w:] *The Disability Studies Reader*, ed. L.J. Davis, New York: Routledge 2006.
- Garland-Thomson R., *Niezwykłe ciała. Przedstawienia niepełnosprawności fizycznej w amerykańskiej kulturze i literaturze*, przeł. N. Pamuła, Warszawa: Fundacja Teatr 21 2020.
- Gluckman N., *Why Disability Studies Scholars Are Protesting a Prominent Textbook*, „The Chronicle of Higher Education”, 13.04.2021, <https://www.chronicle.com/article/why-disability-studies-scholars-are-protesting-a-prominent-textbook> [dostęp: 25.07.2021].
- Grech S., *Decolonising Eurocentric Disability Studies: Why Colonialism Matters in the Disability and Global South Debate*, „Social Identities. Journal for the Study of Race, Nation and Culture” 2015, no. 1: *Disability and Colonialism: (Dis)-encounters and Anxious Intersectionalities*.
- Haraway D., *Manifest cyborgów*, przeł. E. Majewska, S. Królak, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 2003, nr 3.
- Jain S.S., *The Prosthetic Imagination: Enabling and Disabling the Prosthesis Trope*, „Science, Technology & Human Values” 1999, no. 1.
- Landsberg A., *Prosthetic Memory: Total Recall and Blade Runner*, „Body & Society” 1995, no. 3–4.
- McRuer R., *Crip Theory: Cultural Signs of Queerness and Disability*, New York–London: New York University Press 2006.
- Meekosha H., *Decolonising Disability: Thinking and Acting Globally*, „Disability & Society” 2011, no. 6.
- Mitchell D.T., Snyder S., *Cultural Locations of Disability*, Chicago: University of Chicago Press 2006.

- Mitchell D.T., Snyder S., *Narrative Prosthesis: Disability and the Dependencies of Discourse*, Ann Arbor: University of Michigan Press 2000.
- Ojrzyńska K., Pamuła N., *Nowe studia o niepełnosprawności w humanistyce. O książkach Rosemarie Garland-Thomson piszą tłumaczkami*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2019, nr 3 (41).
- Powierska A., *Selfie: kreowanie wizerunku a emancypacyjna rola fotografii w reprezentacji osób niepełnosprawnych*, „Kultura Współczesna” 2018, nr 3 (102): *Niepełnosprawność i technologia*.
- Prosthetic Territories: Politics and Hypertechnologies*, eds. M. Driscoll, G. Brahm, Boulder, CO: Westview Press 1995.
- Quinlan M.M., Bates B.R., ‘*Bionic Woman*’ (2007): *Gender, Disability and Cyborgs*, „Journal of Research in Special Educational Needs” 2009, no. 1.
- Reeve D., *Cyborgs, Cripples and iCrip: Reflections on the Contribution of Haraway to Disability Studies [w:] Disability and Social Theory. New Developments and Directions*, eds. D. Goodley, B. Hughes, L.J. Davis, Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan 2012.
- Shaw C.L., *Deaf in the USSR: Marginality, Community, and Soviet Identity, 1917–1991*, Ithaca: Cornell University Press 2017.
- Siebers T., *Disability Aesthetics*, Ann Arbor: University of Michigan Press 2010.
- Siebers T., *Disability Theory*, Ann Arbor: University of Michigan Press 2008.
- Smith M., Morra J., *Introduction: The Prosthetic Aesthetic*, „New Formations” 2002, no. 46.
- Sobchack V., *A Leg to Stand On: Prosthetics, Metaphor, and Materiality [w:] The Prosthetic Impulse. From a Posthuman Present to a Biocultural Future*, eds. M. Smith, J. Morra, Cambridge–London: The MIT Press 2007.
- Valente J.M., *Cyborgization: Deaf Education for Young Children in the Cochlear Implantation Era*, „Qualitative Inquiry” 2011, no. 7.
- Wilson R.R., *Cyber(Body)Parts: Prosthetic Consciousness*, „Body & Society” 1995, no. 3–4.